

УКРАЇНЬСКА КНИЖКА В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ «ПРОСВІТИ»

Характеризується видавнича діяльність київської «Просвіти» та її фундатора Б. Д. Грінченка в умовах цензурних репресій царської влади після поразки Першої російської революції.

Ключові слова: українське книговидання, діячі «Просвіти», цензура, репертуар книговидання, показники книговидання.

Характеризуется издательская деятельность киевской «Просвіти» и ее основателя Б. Д. Гринченко в условиях цензурных репрессий царской власти после поражения Первой русской революции.

Ключевые слова: украинское книгоиздание, деятели «Просвіти», цензура, репертуар книгоиздания, показатели книгоиздания.

The publishing activities of «Prosvita» Association in Kyiv and those of Borys Hrinchenko, its founder, in the period of heavy censorship imposed by the tsarist government following the defeat of the First Russian revolution.

Key words: Ukrainian book publishing, «Prosvita» activists, censorship, book publishing repertoire, publishing qualitative characteristics.

У попередніх публікаціях наведені розроблені автором кількісні показники українського книговидання під час і після Першої російської революції, які засвідчують, що «напередодні вирішальної боротьби за незалежність України перемогли столичні разом з деякими попихачами-малоросами, не давши провідникам української нації говорити з народом його рідною мовою про його найпекучіші проблеми» [1].

Далі зазначені статистичні показники тематико-цільових аспектів українського книговидання в період, які слід розглядати «як показники кількості українських книжок, які вдалося українським патріотам провести через штучно створену імперською владою системою перепон для «інородців», починаючи від цензури й закінчуючи системою книгорозповсюдження» [2].

Мета статті — довести, що навіть у роки бруталного нищення української мови й української книжки в українському суспільстві були патріотично налаштовані сили для організації осередків опору суцільній русифікації української людності завдяки виданню потрібних їм книжок рідною мовою. Про один із таких осередків, а саме — київську «Просвіту» йтиметься далі.

Загальновідомо, що рівень духовного розвитку суспільства засвідчує насамперед наявність у ньому певної мережі культурно-

освітніх осередків, різних товариств, спілок і громад, які спрямовують свою діяльність на підвищення інтелектуального й культурного рівнів, виховання національної свідомості його громадян.

На українських землях подібні осередки — братства виникли в XVI ст. під впливом ідей Ренесансу, поширених у Західній Європі, та внутрішніх потреб українського суспільства. З другої половини XIX ст. виникають послідовники братств «Просвіти», що стали осередками розвитку освіти, культурного й національного виховання.

Засноване вперше у Львові 1868 р. товариство «Просвіта» одним із основних напрямів своєї діяльності визначило книговидавничу справу. За перші 50 років свого існування товариство надрукувало 348 різноманітних, переважно науково-популярних, книжкових видань [3].

На підросійській частині України питання про організацію «Просвіт» стало можливим лише в розпал Першої російської революції. Під її впливом 4 березня 1906 р. були прийняті «Высочайше утвержденные Временные правила об обществах и союзах». «Просвіта» стала одним із небагатьох легальних культурно-освітніх товариств, у діяльності якого книжка посідала одне з провідних місць.

На цей час у Києві вже діяло видавництво «Вік», засноване 1895 р. До 100-річчя виходу друком «Енеїди» І. П. Котляревського воно підготувало тритомну антологію української літератури й поступово збільшувало своє книговидання. 1898 р. в Петербурзі було засноване перше легальне видавниче об'єднання — «Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг» для друку українських книжок. Однак обсяг його книжкової продукції задовольняв незначну частку реальних потреб. Тому виникнення «Просвіт» з їхніми книговидавничими намірами була більш ніж своєчасною.

Першим було Катеринославське літературно-артистичне українське товариство «Просвіта», статут якого затверджений 8 жовтня 1905 р. Понад 400 його членів працювали в чотирьох секціях (драматична, вокально-музична, літературна та бібліотечна), до яких з 1912 р. долучилася видавничка секція з декількома періодичними виданнями («Добра порада», «Дніпрові хвилі» й ін.) та видавничим фондом ім. М. Дмитрієва.

У проханні до київського губернатора про затвердження Статуту товариства «Просвіта», підписаному М. В. Лисенком, Б. Д. Грінченком та ін., зазначена основна його мета: «содействовать развитию украинской культуры и, главным образом, просвещению украинского народа на его родном языке».

«Статут Товариства “Просвіта”» в Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка, був затверджений 26 травня 1906 р. Цього ж року «Просвіти» були організовані в Кам'янці-Подільському, Одесі,

Харкові (на чолі з Д. Багалієм), Чернігові (на чолі з М. Коцюбинським та І. Шрагом), у 1907 р. — у Миколаєві (під керівництвом М. Аркаса), Житомирі й інших містах України.

У першому пункті затвердженого Статуту записано: «Товариство має на меті допомагати розвиткові української культури і, передусім, просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи в Києві і в Київській губернії». А далі зазначалося, що для досягнення поставленої мети «Товариство має: а) видавати книжки, журнали часописи і т. ін. українською мовою, б) формувати свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні і т. ін. в) організовувати публічні лекції, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави та ін., г) надавати стипендії, школи, захистки про дітей і дорослих, бюро праці та ін. просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси, премії за найкращі твори письменства та умілости» [4].

Лідером регіональних «Просвіт» став київський осередок, де плеяда видатних діячів українського національно-визвольного й культурно-освітнього руху активно долучилася до його діяльності. Тому, розпочинаючи 25 червня 1906 р. перші загальні збори київської «Просвіти», її фундатор і голова Б. Грінченко, підкреслюючи історичне значення Києва під час становлення й розвитку національного духовного життя, зазначав: «Настає час, коли ми зможемо вернути нашому культурному центрові те сяйво культурної поваги, яка одна тільки дає нації право на місце серед інших націй. І се покладає на наше товариство велику й дорогу нам, але й важку повинність» [5].

Уже із самого початку в «Просвіті» виникли дві течії: прихильників політизації діяльності товариства і, власне, «просвітників». Загальні збори, на яких було обрано Раду товариства, виявили, що більшість членів «Просвіти» надають перевагу культурно-просвітницькому характеру діяльності: «просвітники» М. Левицький та Леся Українка отримали 46 із 47 голосів, Б. Грінченко — 45, а «політик» В. Винниченко ледве зібрав 23 голоси. Ця ж більшість прийняла резолюцію, яка проголошувала, що: «... товариство «Просвіта» є товариство просвітньо-культурне й безпартійне, і такими повинні бути його видання».

Це викликало суттєві заперечення серед радикальніше налаштованих членів «Просвіти». «Тепер перебудовується партійне життя, — стверджував В. Винниченко, — мусимо давати підручники не для дітей, а для дорослих — політичні книжки характеру партійного й агітаційного». Інші члени товариства (М. Левицький, Ф. Матушевський, М. Грушевський), навпаки, переконували, що політизація може змусити членів, які не належать до партії, виразником ідей та органом якої стане «Просвіта», покинути її.

Переважили представники поміркованого способу боротьби за незалежність. І це не було випадковістю, оскільки відбиває чи не найголовніший недолік лідерів української нації під час вирішення «українського питання» — забуття чи ігнорування фактора часу. Надто тривале перебування нації в підневільному стані вкрай небезпечне (якщо не фатальне) через неминуче винищення (фізичне та моральне) її свідомої частини та асиміляцію основної маси, яку з часом змусять змиритися зі своїм становищем.

Слід зазначити, що «Просвіти» організовувалися в непрості часи. Тому, наприклад, у першому пункті «Устава Харківського Общества «Просвіта» имени мѣстнаго [!] писателя Григорія Квитки-Основьяненка» вказувалося про широкі культурно-освітні можливості цієї організації (фактично повторювався текст київської «Просвіти»), а в останньому, 35-му зазначалося: «Якщо товариство буде скасовано, то все його добро по приговору останнього гуртового сходу повинно бути передано одному з просвітніх товариств задля тієї ж самої мети» [6]. Насправді сталося ще гірше: уже сформована «Просвіта» (й надрукований її «Уставъ») не була дозволена місцевою адміністрацією.

Найголовнішим завданням київська «Просвіта» (як і інші) вважала видання дешевих книжок, усвідомлюючи, що друковане слово є найефективнішим знаряддям духовного впливу на широкий загал та формування їхньої національної свідомості. Тому видавничу комісію очолив Б. Д. Грінченко, а її членами стали відомі тоді й у майбутньому діячі: Д. І. Дорошенко, В. М. Чехівський, Ф. С. Красицький, М. П. Левицький, А. П. Косач, П. О. та С. О. Єфремови, М. І. Тобілевич, І. Т. Рильський, В. Щербаківський та ін.

На загальних зборах Б. Д. Грінченко виступив з обґрунтуванням видавничої програми «Просвіти», яка була ним сформульована для себе ще перед початком його видавничої діяльності в Чернігові: «Пекуча тепер у нас потреба дати народові доступну йому і за ціною, і за змістом, і формою літературу. Коли ми не дамо народові літератури своєю мовою, то народ читатиме книжки, як і досі, мовою чужою... Отож і треба тепер якомога більше виготувати і видати дешевих книжок науково-популярних, утилітарного змісту й красної словесності» [7].

Книжки «Просвіти», на його думку, повинні репрезентувати всі галузі науки та літератури, проте найбільшу увагу слід приділити українознавству. Значною також є потреба в підручниках та дитячих книжках. Щодо навчання рідною мовою, то «не можна дождатися, поки дадуть нам школу. Нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі її візьмемо, тобто поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити».

Видавнича комісія вже на перших своїх організаційних зборах ухвалила: не зволікаючи, видавати до видання спочатку наявні книжки, які за своїм змістом узгоджуються з програмою видавництва, а потім розробити власний список майбутніх видань. Невдовзі своєрідне замовлення — «Теми для книжок» «Просвіти» — було опубліковано в газеті «Рада», а потім видрукувано накладом 1000 примірників.

Першим виданням київської «Просвіти» стала відома праця М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків». (Характерно, що одеська «Просвіта» розпочала 1907 р. видавничу діяльність брошурою відомого літератора і бібліографа М. Ф. Комарова «Про запорожські вольності»). У листопаді 1906 р. Б. Грінченко вже доповідав про видання чотирьох книжок, а наступного року товариство подвоїло кількість книжок, що вийшли друком. У 1908 р. київська «Просвіта» посідала III-є місце (після видавництв «Час» та «Благодійне товариство...») за накладом видань — 55700 прим. [8].

Популярними серед народу виданнями завжди були календарі. Тому у видавничій комісії організували спеціальний підрозділ — Календарну комісію, де були вироблені спеціальні вимоги до їхнього видання, реалізовані в «Календарі «Просвіти» на 1907 р.». Про його виразну національно-патріотичну спрямованість, орієнтовану на найчисленніший прошарок української людності — селянство, — свідчить його зміст. Зокрема, статті Б. Грінченка «Де ми і скільки нас?» (яка, до речі, виявилася надзвичайно корисною під час визначення кордонів Української Народної Республіки), «Якої нам треба школи»; В. Доманицького «Про давній лад на Україні», «Про Тараса Шевченка»; М. Павловського «Відродження України»; М. Левицького «Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах»; В. Корольова «Перша поміч хворій скотині» тощо. 1908-го р. був виданий підготовлений Б. Грінченком від імені видавничої комісії «Каталог книжок для народного читання (найбільше — сільсько-го)», двічі перевиданий з доповненнями в 1910 р.

Надзвичайно важливою сферою було видання шкільних підручників. Це питання вирішували три комісії: видавнича, шкільно-лекційна та бібліотечна. Тоді ж були ухвалені й основні вимоги: «Мова підручників повинна бути такою, яку ми маємо у творах кращих письменників російської України і якнайбільше зрозуміла селянству, а термінологія така, яку ми маємо в популярних книжках, виданих в Україні...».

Від самого початку не склалися стосунки «Просвіти» з офіційною владою, яка вела відверто антиукраїнську політику. Уже 17 серпня 1906 р. було припинено вихід друком газети «Громадська

думка», навколо якої гуртувалися просвітяни. Невдовзі розпочалося слідство щодо діяльності «Просвіти», а на початку 1907 р. — арешти її активістів.

До речі, Б. Грінченка і деяких його однодумців помістили саме в ту камеру, де раніше перебувала його дочка Настя: батько відразу знайшов на стіні написане її рукою своє прізвище. Ця обставина дещо поліпшила становище нових в'язнів: один з охоронців запитав Грінченка, чи то не його донька сиділа в цій камері. На ствердну відповідь він запропонував свої послуги, і в заарештованих з'явилися газети, папір і конверти.

Після арештів активістів «Просвіти» не дозволялося ні відкриття книжкового сховища, ні сільських бібліотек. Навіть бібліотеці товариства не можна було надати статусу публічної. «Ваше общество давно закрыть надо!» — твердив київський віце-губернатор.

Постійні заборони, обшуки й арешти членів «Просвіти» ускладнювали просвітницьку діяльність. Більш того, члени товариства (державні службовці) на вимогу свого начальства, яке вважало «Просвіту» крамольною організацією, змушені були покинути товариство. А заборона на відкриття бібліотек та організацію лекцій по селах ізолювала товариство від селянства й робила «Просвіту» закритим «інтелігентським» гуртком.

Незважаючи на це, київська «Просвіта» продовжувала свою діяльність. Її книговидання залишалося безперервним і перевершувало показники решти товариств (1906 р. — 4 видання, 1907 — 10, 1908 — 14, 1909 — 5, 1910 — 3). Її загальний видавничий доробок за неповні чотири роки склав 36 серійних видань, наклад кожного з яких був 5000 примірників, три щорічні календарі, сім офіційних матеріалів (статут, звіти), чотири інші книжкові видання. Тут не враховано численної аркушевої продукції «Просвіти» — звернень, програм літературно-музичних вечорів та ін.

Велика заслуга в успішній діяльності київської «Просвіти» належала Б. Д. Грінченку та його дружині, вірній помічниці Марії Миколаївні (літературний псевдонім — Загірня), росіянки за походженням і вихованням, яка навки пов'язала своє майбутнє з українською культурою та освітою. Б. Грінченко очолив «Просвіту» після багаторічного вчителювання по селах Донбасу та Слобожанщини, семирічного видання дешевих книжок для народу в Чернігові [9], постійної боротьби за організацію народних бібліотек з вільним формуванням їх фондів [10], редагування чотиритомного «Словаря української мови», якому присвоєно срібну медаль Російської академії наук. Не кажучи вже про постійну різножанрову літературну творчість. Таким чином, напрочуд різноманітний досвід не раз допомагав «Просвіті» в складних ситуаціях її діяльності.

Слід зазначити, що з часом кількість активних діячів «Просвіти» постійно зменшувалася. Якщо, наприклад, у Видавничій комісії спочатку працювало понад 40 осіб, то наприкінці їх залишилося 10–12. На жаль, 29 травня 1909 р. на зборах комісії було зачитано заяву від Б. Д. Грінченка про те, що через стан здоров'я він «зрікається надалі головування». Безперервна робота, без вихідних і відпусток, погіршила його фізичний стан. Захворювання на сухоти протривало, особливо після тяжкої втрати — передчасної смерті від тієї ж хвороби талановитої письменниці й перекладачки дочки Анастасії (вона захворіла під час двох арештів і перебування у в'язниці).

Активна діяльність «Просвіти», зростання її авторитету серед громадськості й дедалі більший вплив на демократичний, національно-визвольний рух зумовили зростаюче невдоволення царської влади, якій потрібна була бодай формальна причина для закриття товариства. І його не довелося довго чекати. Скориставшись посиленням шовіністичних настроїв, влада на початку 1910 р. організувала перевірку діяльності «Просвіти» й уже на початку квітня мала «Доповідну записку про напрями діяльності київського товариства “Просвіта”».

У ній, зокрема, зазначалося, що 13 книжок товариства становлять небезпеку існуючій владі: «Усі брошури, незважаючи на різні назви, порушують соціально-політичні питання, причому досить певної програми: дискредитація монархічної влади, пропаганда республіканських ідей, захист антимілітаризму і патріотичного індиферентизму, заперечення релігійного виховання в народних школах і піднесення вузької автономії для членів багатомовних державних одиниць. Таким чином, просвітнє товариство сіє в народних масах не зерна хліба духовного, а плевели, чи, вірніше сказати, щиро намагається посіяти вітер в надії пожати з часом бурю».

До цих 13-ти книжок «Просвіти» потрапили: зазначена праця М. Драгоманова, «Календарі» на 1907 і 1908 рр., «Земельна справа в Новій Зеландії», «Як визволилися Північні Американські Штати», «Гетьман Петро Сагайдачний» М. Загірньої, «Оповідання про Ірландію» Д. Дорошенка, «Українці на Кубані» П. Капельгородського, «Тарас Шевченко, життя його та діла» С. Єфремова, «Праця та капітал» Б. Свідерського, «Про Буковину та життя буковинських українців» В. Доманицького, «Про Канаду: Яка це земля і як у її живуть люди» Кульжинського, «Брати Гракхи» Г. Квасницького.

Перебуваючи на лікуванні в Італії, Б. Д. Грінченко навесні 1910 р. дізнався про закриття «своєї» «Просвіти», що стало для нього тяжким ударом. Однак, незважаючи на недугу, він незадовго до смерті продовжував розмірковувати над тим, як «обрятувати Просвітнє добро, ...бо воно здасться новій “Просвіті”» (згадаймо останній пункт

Статуту харківської «Просвіти»).

З київською «Просвітою», як і з іншими, сталося неминуче. Адже, отямившись від перших ударів грудневого (1905 р.) московського повстання, царизм поступово, але неухильно, почав відбирати залишки свободи друку та громадських об'єднань, «даровані» з переляку народу. Оскільки, як зазначалося в спеціальному столипінському циркулярі (20 січня 1910 р.), «об'єднання на інтересах національних призводить до збільшення національного відокремлення».

Під постійним пресингом монархо-шовіністичної влади всі «Просвіти» «іногородців» (за винятком Катеринославської) за різних умов до початку 1914 р. були закриті. Зважаючи на тогочасну атмосферу суцільного зросійщення, їхній видавничий доробок слід оцінювати як за кількістю видань, так і за духовним впливом на формування національної самосвідомості українців. Адже книжки «Просвіти», передусім історичної тематики, пробуджували приспану генетичну пам'ять про інші часи української держави й віру в її краще майбутнє.

І справа була не лише в змісті виданих книжок, а й у мові видання. Адже, як слушно зазначали українофоби ще під час підготовки горезвісного Емського указу 1876 р., «ніщо не об'єднує людей у політичному сенсі так сильно, як єдність мови і літератури, та, навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови й писемності».

Тому не дивно, що й після насильницької радянізації України великодержавні шовіністи продовжували «воювати» з книжками «Просвіти», знищуючи всюди їхні раритетні примірники. Нині в жодній з провідних бібліотек України не знайти, мабуть, усіх 36 серійних видань київської «Просвіти» в задовільному стані. Наприклад, у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка зареєстровано 23 найменування і 14 із них — без обкладинок.

Найкрамольніші твори вмещували в конволюти під криття нейтральних за змістом чи авторитетних авторів видань. Наприклад, під оповіданням І. Франка «Ліси та пасовиська» «переховувалися» чотири книжечки, зокрема «Спартак» Е. Боголюбова та «Брати Гракхи» Г. Квасницького, а під практичними порадами Б. Іваницького «Як збутися ярів та пісків» містилися «Земельна справа в Новій Зеландії» М. Загірньої та ще три видання.

Книжки «Просвіти» — свідчення громадянської мужності українських патріотів, які, як зазначав Б. Грінченко, «ніими не хотіли бути». Кожен з них без докору сумління міг би повторити слова свого організатора й натхненника, Великого просвітника України:

*Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! Бо поорана нива
Нам давала багатії жнива...*

Видання товариств «Просвіта» і нині, через століття, не втратили свого пізнавального й культурологічного значення і є своєрідною пам'яткою-нагадуванням про те, яким нелегким шляхом ішов (і продовжує йти) український народ до своєї державної незалежності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Низовий М. А. Українська книжка на початку ХХ ст. : спроба кількісно-якісного аналізу (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х. : ХДАК, 2011. — Вип. 34. — С. 140.
2. Низовий М. А. Тематично-цільові аспекти українського дореволюційного книговидання (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х. : ХДАК, 2012. — Вип. 37. — С. 170.
3. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середняк. — Львів: «Просвіта», 1993. — 232 с.
4. Статут Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка. — К., 1906. — С. 1.
5. Зворський С. Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1906–1910 роках / Сергій Зворський // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 5. — С. 32.
6. Уставъ Харьковского Общества «Просвіта» имени мѣстнаго писателя Григорія Квитки-Основьяненка. — Х., 1906. — С. 10.
7. Квітко І. С. Борис Грінченко — видавець, редактор, автор популярних книжок для народу / І. С. Квітко // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доп. та повідомл. Міжнарод. наук. конф. 25–26 серп. 1995 р. / НАНУ. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Львів, 1996. — С. 421.
8. Доманицький В. Українське письменство року 1908 (Бібліогр. огляд) / В. Доманицький // Рада. — 1909. — 17 берез. — № 62.
9. Низовий М. Б. Д. Грінченко і статистика друку / Микола Низовий // Вісн. Кн. палати. — 1998. — № 8. — С. 26.
10. Зубкова Н. Бібліотечна діяльність Бориса Грінченка / Н. Зубкова // Бібл. вісн. — 1966. — № 1. — С. 11–12.
11. Повний перелік видань київської «Просвіти» подано в покажчику: Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.) : бібліогр. покажч. / НПБ України; Укл. С. Звірський. — К. : Глобус, 1999. — 134 с. — (Укр. культ-осв. т-ва «Просвіта», Вип. 4).

Надійшла до редколегії 14.11.2013 р.